

VEKERDI LÁSZLÓ:
A TITKOS TÁRSASÁGOK ÉS KAPCSOLATAIK A MAGYAR
KULTÚRÁVAL A XVIII. SZÁZADBAN

Digitalizálták a Magyar Tudománytörténeti Intézet munkatársai,
Gazda István vezetésével.

A jegyzetekben használt rövidítések:

AÉm = Értekezések a matematikai tudományok köréből

AÉterm = Értekezések a természettudományok köréből

AkÉ = Akadémiai Értesítő

AkÉmto = Magyar akadémiai értesítő. Új folyam. A matematikai és természettudományi osztályok közlönye.

AL MB i = Akadémiai Levéltár, a Matematikai és Természettudományi Bizottság iratai

AL Mo jkv = Akadémiai Levéltár, a III. Osztály jegyzőkönyvei

AL Mo z jkv = Akadémiai Levéltár, a III. Osztály zárt üléseinek jegyzőkönyvei

AL Moi = Akadémiai Levéltár, a III. Osztály iratai

Magy. Orv. Termvizsg. Nagygy. Munk. = Magyar Orvosok és Természetvizsgálók ... Nagygyűlésének Munkálatai

Mat. Lapok = Matematikai Lapok

Math. Phys. Lapok = Matematikai és Fizikai Lapok

Math. Termitt. Közl. = Matematikai és Természettudományi Közlemények vonatkozólag a hazai viszonyokra

MatTÉ = Matematikai és Természettudományi Értesítő

MNBer = Mathematische und naturwissenschaftliche Berichte aus Ungarn

MTA Évk. = Magyar Tudományos Akadémia Évkönyvei

MTA B CsK = MTA V. Osztálya Biológiai Csoportjának Közleményei

MTA B OK = MTA Biológiai Tudományok Osztályának Közleményei

MTA BA OK = MTA Biológiai és Agrártudományi Osztálya Biológiai Alosztályának Közleményei

MűLpk = Műegyetemi Lapok

RAL = Régi Akadémiai Levéltár

Term. tud. Közlöny = Természettudományi Közlöny

Ttár = Tudománytár

Tud. Gyűjt. = Tudományos Gyűjtemény

ÚjMM = Új Magyar Múzeum

A XVII. s a XVIII. század tudós társaságait vizsgálva, lépten-nyomon valódi vagy kitalált titkos egyesülések nyomára bukkan a történetírás. A Royal Society egyik elődjeként emlegetett „invisible college”, a németországi „rózsakeresztesek” különféle válfajai, Sociniánus és más nonkonformista protestáns szekták, Comenius társasága, rövid életű alkimista szövetségek, szabadkőműves és illuminátus páholyok egyesítették Európa-szerte a létező vagy leendő tudós társaságok sok tagját illetve jelöltjét hosszabb-rövidebb időre. A

titkos társulások többségében fontos szerep jutott a valódi vagy a vélt természettudománynak; ha nem másként, legalább a kor kollektív képzeletvilágához tartozó szimbólumként¹.

Magyarország – s általában a Monarchia – életében a XVIII. század utolsó harmadában különösen fontos tényező a szabadkőművesség. A szellemi élet egyéb csatornái híján az olvasgató és irogató emberek szükségképpen a páholyokba szoktak; „a szabadkőművesség hatását – írja Benda Kálmán – elsősorban abban láthatjuk, hogy lehetőséget adott arra, hogy az értelmiség tagjai rendszeresen találkozzanak, véleményüket a legfontosabb világnézeti kérdésekről kicseréljék és a problémákat megvitassák.”²

A szabadkőművesség erős nemzetközi összeköttetései segítették az időszerű értesülések és az új tudományos ismeretek terjedését, s így helyettesítették és előkészítették a tudós társaságok információgyűjtő és -közlő működését. A közös „munka” pedig – ha nem is a nagy tudományos akadémiákhoz hasonlítható mértékben – csökkentette a társadalmi különbségek elszigetelő hatását, s utat nyitott az alacsonyabb vagy éppen nem-nemes származású tehetségek előtt. „A magyar társadalom vezető osztályai – írta 1936-ban Jancsó Elemér – jórészt a szabadkőművesség nagy befolyásának hatására enyhítik rendi elzárkózottságuk eddigi merev formáit és lassanként elvetik azt a „barokk-katolikus” életszemléletet, amely a század első felében oly annyira divatos volt”.³ S ami talán még fontosabb, a páholyokban egyre nőtt a nem-mágnás származású intellektüelek aránya. „1785 előtt – írta a felvidéki páholyokról, de többé-kevésbé az egész országra általánosíthatóan Jancsó – főként főurak és gazdag birtokosok vagy magas rangú megyei tisztviselők lépik át a titkos szentélyek kapuit; 1785 után a felvilágosodás apostolai és zászlóvivői: írók, egyházaikkal meghasonlott papok és osztályaiktól megvetett, anyagilag tönkremenő nemesek keresik a »fényt« és maguk sem veszik észre igazi jelentőségüket: a fényt ők maguk adják, viszik a páholyok jövőt váró, hitet és lelkesítést terjesztő »testvérei« közé.”⁴ Az idézett mondatról a korstílus díszét lehántva pontos definíciót kapunk a páholyok jelentőségére. A számban s műveltségben lassan gyarapodó polgári értelmiség első akciósejtjei a páholyok, egy új életforma s életeszemély tanműhelyei. A titokzatos külsőségek és a látványos felvételi s egyéb ceremóniák ezt sokáig sikeresen leplezték,⁵ mikor azonban mind nyilvánvalóbbá vált, a mágnások nagy része beszüntette a működését; a kőművesek nyelvén szólva: „fedezett”. S mikor azután nálunk is megnyíltak a szakmai és társadalmi érintkezés s fölemelkedés más, hatékonyabb útjai, a páholyok végleg jelentőségüket s értelmüket veszítették. A megmerevedett feudális s a lassan kibontakozó polgári világ közötti átmenet korában azonban Közép-Kelet-Európa-szerte szinte hézagpótló szerepet tölthettek be a kőművesek, első nevelőiként egy polgári értelmiségnek, mely másutt, tőlünk nyugatra s északra más erők hatására, erősen különböző s a művelődés fejlődésére lényegesen kedvezőbb keretek között formálódhatott.

¹ Vö. D. Dubarle, O. P.: The proper public of science. Reflections on a cartesian theme concerning humanity and the state as audiences of the scientific community. *Minerva* (London), 1 (1962–1963) 405–427; J. Jacquot: Humanisme et science dans l'Angleterre élisabéthaine. *L'oeuvre de Thomas Blundeville. Revue d'Histoire des Sciences*, 6 (1953) 189–202.

² Benda Kálmán: *A magyar jakobinus mozgalom története*. Bp. 1957. Akad. Kiad. 15.

³ Jancsó Elemér: *A magyar szabadkőművesség irodalmi és művelődéstörténeti szerepe a XVIII-ik században*. Cluj, 1936. Ady Endre Társaság. 31. – A páholyok társadalmi kiegyenlítő-szerepe egyébként valószínűleg kisebb volt, mint Jancsó Elemér eme máig jobbal föl nem váltott könyvében véli, hiszen a főurak alkalmazottai számára még külön páholyokat is szerveztek, s a szabadkőművességgel nem rokonszenvező jozefinista rendszer sokkal jótékonyabban hatott a származási hátrány csökkentésére.

⁴ Jancsó Elemér: i. m. 145–146.

⁵ „Paradoxe – írja híres könyvében a kőművesekről Paul Hazard – des gens qui ne veulent plus d'Église, fréquentent une chapelle obscure. Des gens qui ne veulent plus de rites ni de symboles, recourent aux symboles et aux rites: l'imitation; les colonnes, la toile reinte qui représente le temple de Solomon, l'étoile flamboyante; l'équerre, le compas, le niveau. (...) Des rationaux vont chercher au fond des âges les éléments d'un mysticisme qui, plus tard, et chez quelques-uns d'entre eux, se substituera à la raison” – P. Hazard: *La pensée Européenne au XVIIIème siècle de Montesquieu à Lessing*. Tome I. Paris, 1946. Boivin et Cie. 364, 377.

A páholyoknak ugyanis egyáltalában nemcsak jó hatásai regisztrálhatók. A tehetségek mellett felszabadították – tán még nagyobb mértékben – a törtetőket s a szélhámosokat is. A XVIII. századi Európa szellemi klímája egyébként is kedvezett a tudományos szerencselovagoknak,⁶ s a páholyok jótékony homályában a kalandorok még sokkal könnyebben érvényesültek. Hála Kazinczy közlékenységének, elég jól ismerjük például egy nevezetes felvidéki kalandor és alkimista, Hánzéli Márton rózsakeresztes üzelmeit. Ez a Hánzéli Márton nevelőként került Pottornyay András – nejével szerzett – girálti kastélyába. Pottornyay úr „buzgó és bibliás ember volt, de – jellemzi Kazinczy – amellet rettenetesen megbotránkoztató”. Nem került sok fáradságába Hánzélinek az urat s az egész eperjesi „Zum tugendhaften Reisenden” nevű páholyt az aranycsinálásra rábeszélni. „Alkémista laboratóriumot rendeztek be – írta Szathmáry László – a kastély félreeső részén. Pottornyay szívesen áldozott rá, Hánzéli pedig pompásan értette a berendezést. A rózsakeresztesek itt gyűltek össze munkára. Akik Girálton laktak, egész nap aranycsinálással és orvosságfőzéssel foglalkoztak, de ha az éj elérkezett, inkább a jótermetű parasztnyecskeké érdekelték őket. Pottornyayné egy darabig tűrte az aranycsinálásnak ezt a szokatlan módját, de aztán megsokallta, és az egész társaságot kikergette. A társaság azonban nem jött zavarba, átvonult a szomszéd faluba, Kerekretrre, az asszony másik birtokára. Itt folytatták azt, amit Girálton félbehagytak.”⁷ Hánzéli azonban – nem minden botrány nélkül – nemsokára odébb állott és „távozása véget vet minden komolyabb munkának. Ő lévén – írta Jancsó – a felvidéki szabadkőművesség igazi megszervezője és lelelkesebb vezére, eltávozásával válságba juttatta a városa és a szomszéd helyek szabadkőművességét. A rózsakeresztes munka még folyt egy darabig Eperjesen, de az »Erényes utazóhoz« csakhamar megszűnt.”⁸

Meg kell figyelni, milyen különböző hangsúllyal ismerteti a kémiatörténész s az irodalomtörténész Hánzéli működését. Hasonló kettősség jellemzi ugyanis magát az egész szabadkőművességet. A páholyok titkolódzása, az exotikus és fellengzős szertartások, a nagyzó és hivalkodó címek, a mozgalom múltját s kereteit misztifikáló elbeszélések kétségtelenül erősen gátolták a józan természettudományos gondolkozás megerősödését s terjedését. Viszont a kőművesség fennkölt, emberbarát célkitűzései s a művelődést szolgáló propagandája Közép-Kelet-Európa-szerte elősegítette a nemzeti irodalmak kifejlődését s egységesedését; egységesedését színvonal és jelleg tekintetében egyaránt. A páholyok körül csak ritkán, s egyéb szerencsés körülmények közrejátszása miatt sarjadt ki jelentős tudomány; az irodalmi élet azonban nemegyszer láthatóan a páholyok – közvetlen vagy közvetett – hatására virágzott ki.⁹

Kivált Pesten, ahol a 80-as években s a 90-es évek elején a szabadkőművesség az irodalompartoló arisztokrácia s az írók találkozását katalizálta.

A pesti „Zur Grossherzigkeit” páholy a 70-es évek elején keletkezett, de föllendülését a „Draskovich-rendszer” elfogadásától (1775) s Draskovich János pesti tartózkodásától (1776–1778) szokták keltezni. Gróf Draskovich János (1740–1787) előkelő katona-családból származott, s maga is ezt a pályát választotta. Gyorsan haladt a ranglétrán s kora számos előkelő osztrák, horvát és magyar tisztjéhez hasonlóan ifjan megismerkedett a szabadkőműves eszmével s lelkes hívéül szegődött. A szabályokat azonban nem minden tekintetben találta megfelelőnek, s főleg az bántotta, hogy a magyarországi páholyok mind német nyelvűek. Kidolgozott tehát horvátországi szolgálata idején barátjával, Niczky István gróffal versengve

⁶ Vö. K. R. Biermann: Auf den Spuren des mathematischen Glückritters Ferdinand von Sommer. Forschungen und Fortschritte, 41 (1967) 235–238.

⁷ Dr. Szathmáry László: Magyar Alkémisták. Bp. 1928. K. M. Természettudományi Társulat. 375.

⁸ Jancsó Elemér: i. m. 141.

⁹ Erre a kettősségre implicite már Eckhardt Sándor figyelmeztetett; elsősorban Kazinczy nyomán, aki lelkes szabadkőműves volt, de „mélyen lenézte apósa alchimiai és egyéb titkos működését”. Eckhardt Sándor: Magyar rózsakeresztesek. Minerva, 1 (1922) 208–223.

egy latin nyelvű rendszert (*Latomia Libertatis sub corona Hungariae*), melynek programja – Jancsó szerint – „nem csupán egy humanista lélek becsületes vallomástétele az elnyomott »emberek« mellett, hanem a társadalmi valóságokat felismerő társadalomvizsgáló csodálatos mélyenlátásának bizonyítéka és szembeszállás, bátor kiállás az elnyomók és elnyomottak harcában a lentlévők igazsága mellé”.¹⁰ Domanovszky Sándor óvatosabb véleménye szerint „nem is lehetett volna jobban formulálni a felvilágosodáshoz hajló megyei nemesség gondolkozását”, mint ahogy Draskovich teszi a *Latomia*-ban.¹¹ Jancsó szerint Draskovich a jakobinusok elődje, Domanovszky szerint pedig a *Latomia* az 1790–1791-i diéta nemesi szónokai szájába adott érveket.

Ákárhogy is volt, a Draskovich-rendszert – kezdetben – a legtöbb honi páholy elfogadta. Csak Eperjesről tiltakozott Hánzéli Márton, aki a Draskovich-rendszert követő páholyokat följelenteni is kész volt „az államra nagyon veszélyes patriotizmusuk” miatt.¹² A köznemesség ellenben tán épp emiatt – vagy inkább a latin nyelv miatt? – kedvelte; mindenesetre Domanovszky elsősorban „a Draskovich-obszervanciához fűződő hagyományok”nak tulajdonítja, hogy a köznemesség – elsősorban épp a budai és pesti páholyokban betöltött vezető szerepe következtében – „a korábbi szűklátókörű verbőczyánus rendi szellem egyoldalúan alkotmányvédő irányából, amely törhetetlenül ragaszkodott meglevő régi állapotokhoz és semmi változtatáshoz nem akart hozzájárulni, a sokkal hajlékonyabb új nemzeti irányba terelődött át”.¹³ Azonban Buda és Pest német nyelvű (gyakran közvetlenül Ausztriából vagy Németországból ide származott) polgári értelmisége – köztük több egyetemi professzor – nem föltétlenül rokonszenvezett a köznemesség törekvéseivel; a budai páholyok története a 80-as években intrikák, sértődések, egyesülések, szétválások, „fedezések”, újraalakulások áttekinthetetlen zűrzavara, amit még a monarchiabeli „Frey-maurerei” lelkes szabadkőműves hagiográfusa, Abafi Lajos sem tudott (szokása szerint) összefüggő és világos történeté kiegészíteni.¹⁴ A történet részletei tán nem is fontosak itt, elég annyit megjegyezni, hogy sok viszontagság után az „Ad Magnanimitatem”ból a 80-as évek közepén újból „Zur Grossherzigkeit” lett s a kalapácsvető főmesteri széket a gazdag köznemesség köztiszteletben álló irodalomkedvelő vezéralakja, Orczy József báró¹⁵ helyett a pesti egyetem Bajorországból idekerült illuminátus filozófia-professzora, Anton Kreil foglalta el.

Volt-e a páholyoknak közvetlen szerepük a 80-as évek pesti tudományos-társaságalapító próbálkozásaiban?

Waldapfel József a pesti és budai irodalmi élet kezdeteiről szóló monográfiájában már mindenesetre megállapította, hogy a „Kovachich magánvállalkozásaként megjelent Merkur von Ungarn” kiadójaként föltüntetett „Gesellschaft patriotischer Liebhaber der Litteratur” mögött „valószínűleg a Pozsonyból átköltözött »Első ártatlanság« szabadkőműves páholy

¹⁰ Jancsó Elemér: i. m. 136.

¹¹ Domanovszky Sándor: József nádor élete. Első rész. Bp. 1944. Magyar Történelmi Társulat. 137.

¹² Domanovszky Sándor: i. m. 142.

¹³ Domanovszky Sándor: i. m. 141. – Domanovszky kétségkívül nem vádolható a szabadkőművesek iránti elfogultsággal, de – tán a nemesség „hajlékonyságát” demonstrálandó – valószínűleg túlozza a páholyok jelentőségét a nemzeti reform-törekvésekben. „A reform-mozgalmak egyike-másika – írja Gálos Rezső – tőlük indult ki. De még a nyelvért való küzdelem sem folyt a hazafias törekvésekkel egy síkon, mert előadási nyelvük Kármán idejében a német és a latin volt; pedig Kazinczy mindjárt 1790-ben sürgette a magyar nyelv bevezetését.” (Gálos Rezső: Kármán József. Bp. 1954. Művelt Nép. 50). Lényegében Domanovszkyéval egyezik Balázs Éva véleménye: „Az olvasmányok passzív hatása itt aktivizálódik, itt hangzik el először a »szabadság és egyenlőség« jelszava, az országgyűlési articulásokhoz kapcsolódó rendi szemlélet itt lazul fel.” H. Balázs Éva: Berzeviczy Gergely, a reformpolitikus. Bp. 1967. Akad. Kiad. 10.

¹⁴ Abafi Lajos: A szabadkőművesség története Magyarországon. Bp. é. n. (Havonként egy füzet). Ludwig Agtner. 156, 286.

¹⁵ Orczy József báró a híres irodalompártoló és költő, Orczy Lőrinc báró fia volt, az Orczy-kert létesítője, az 1790-es köznemesi mozgalom egyik vezére.

rejlük”,¹⁶ ennél többet azonban ma sem tudunk mondani. A *Merkur von Ungarn, oder Litterarzeitung für das Königreich Ungarn und dessen Kronländer* szerkesztője, Kovachich Márton György jól ismert szabadkőműves volt, s szabadkőműves volt a szerzők többsége is, ebben azonban semmi különös sincsen, hiszen a 80-as években a páholyokban igen sok pesti professzor működött, s a *Merkur* kifejezetten egyetemi folyóirat volt. Főleg az egyetem szervezetét, órarendjét, alkalmazottait, történetét valamint a magyarországi közép- és főiskolákat s az oktatási reformot ismertette, nem is annyira a Magyar Királyság, mint inkább a külföld – elsősorban a német világ – tudósaival és irodalmáraival. Közölt a *Merkur von Ungarn* magyar nyelvű könyvekről is recenziókat, részletesen ismertette a sárospataki kollégium történetét s állapotát, beszámolt – nagy elismeréssel – a piaristák iskoláiról és – kevésbé lelkesen – a debreceni Kollégiumról; mindez azonban inkább külföldi literátusokat érdeklő hazai különlegesség, semmint a honi fejlődés belső igényeit szolgáló írás.

Kovachich ismert s elismert tudós volt német kollégái körében, s láthatóan arra törekedett, hogy érdekes anyagot szállítson számukra, s lehetőleg meggyőzze őket, hogy a fiatal pesti egyetem sem marad el túlságosan a németek boldogabb és régibb intézményei mögött. Németül írt és íratott hát, hiszen németeknek írt; a magyar szerinte egyébként sem irodalmi nyelv, s nem alkalmas a felvilágosodás terjesztésére.¹⁷ Márpedig a felvilágosodás kötelező volt a német egyetemi professzorok ama világában, melyre ő – s véle kollégái többsége – mérceként tekintett. Ebben a világban meg- s elismertetni magukat és egyetemüket: ez volt az ő legfőbb igyekezetük. S végül is talán így értendő a folyóiratot kiadó társaság nevében szereplő „patriotisch” jelző, mely azonban egyáltalában nem zárta ki Dugonics András II. József ellen lázongó „nemesi és nacionalista”¹⁸ magyarságát. A *Merkur von Ungarn* ugyanis megadta a császárnak, ami a császáré, s a német egyetemi aufklérizmusának – ami az istené. S e hit jegyében láthatóan jól megfértek egymással a német és a magyar nyelv hívei, illuminátusok és exjezsuiták. A Dugonics Andrást (és a magyar nyelv tudományra-termettségét)¹⁹ dicsérő Koppfi Károly meg a német nyelv tudományos elsőbbségét valló Kovachich, az illuminátus Kreil meg az exjezsuita Makó azonos közösséghez: a pesti egyetemhez tartoztak. Nemcsak – olyan amilyen – megélhetésüket: társadalmi megbecsülésüket is ennek köszönhatték a növekvő s polgárosodó városban, s a német kollégák körében elért sikereik jelezték – s adták meg – a rangjukat. Vallási, világnézeti, nyelvi s születési különbségeken túl s ellenére egységbe foglalta őket az intézmény, s Martinovics élénk fantáziával megírt följelentéseiben bizonyosan teljesen alaptalanul, de – épp egyetemi tapasztalatai alapján – tán nem teljesen értelmetlenül „beszél a jezsuiták és az illuminátusok szövetkezéséről”.²⁰

Az egyetem a 80-as évek végén, a 90-es évek elején határozott, önálló szellemi tényező a honi életben. Az egyetem Budára, illetve Pestre költözése idején még a professzorok nyertek „fényt” a páholyoktól, a 80-as és 90-es évek fordulójára azután majdnem megfordult a helyzet. S az egyetem növekvő tekintélye a háttére az első honi tudományos társulásoknak.

¹⁶ Waldapfel József: *Ötven év Buda és Pest irodalmi életéből. 1780–1830.* Bp. 1935. Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia. 50.

¹⁷ Uo. 48.

¹⁸ Szauder József: *Az estve és az álom. Felvilágosodás és klasszicizmus.* Bp. 1970. Szépirodalmi. 146.

¹⁹ „Der Verfasser hat durch diese zwei Werke – írja Dugonics *Tudákosság-áról* – bewiesen, dass die ungarische Sprache, wenn man ihrer mächtig genug ist, so reich sey, dass man in derselben alle Wissenschaften behandeln könne, ...” *Merkur von Ungarn*, I (1786) 1041–1042.

²⁰ Sándor Lipót főherceg nádor iratai 1790–1795. Kiadta, a bevezető tanulmányt és a magyarázatokot írta Mályusz Elemér. Bp. 1926. Magyar Történelmi Társulat. 153. – Ld. Benda Kálmán: i. m. 60. és I. k. Iratok 31. sz., 46. sz.